INHOUDSOPGAVE

	PAGINA
1 Ligging, grenzen en omvang	2
2 Landschappelijke structuur	4
3 Infrastructuur	9
4 Nederzettingen	13
5 Bevolking	17
6 Middelen van bestaan	19
7 Sociale en culturele voorzieningen	24
8 Ontwikkeling 1850 - 1940	27
Bronnen	29
Bijlagen	30

HET OVERSTICHT
Zwolle, oktober 1989.

1 Ligging, grenzen en omvang

Zwartsluis is een kleine verstedelijkte plattelandsgemeente in het noordwesten van Overijssel. Het bestuurlijke en administratieve centrum van de gemeente is het dorp Zwartsluis, dat ontstaan is bij de uitmonding van het Meppelerdiep in het Zwarte Water. Daarnaast bestaat de gemeente uit de buurschappen Baarlo, De Velde en Zwartewaterklooster.

De gemeente Zwartsluis ontstond in 1811 en bestond aanvankelijk uit de gelijknamige nederzetting en het buurschap Baarlo. In 1818 werden de buurschappen De Velde en Zwartewaterklooster, die aanvankelijk bij de gemeente Hasselt waren ingedeeld, bij Zwartsluis gevoegd. Sindsdien omvat de gemeente het voormalige schoutambt Zwartsluis en het ten westen van het Zwarte Water gelegen deel van het schoutambt Hasselterkerspel. Op 1 januari 1987 ging een gebied van zes ha in de Barsbekerpolder over van de gemeente Brederwiede naar Zwartsluis, in ruil voor vijf ha grond in de Landen achter het Singel.

De gemeente Zwartsluis grenst in het westen en noorden aan de in 1973 gevormde gemeente Brederwiede, in het oosten aan Staphorst en in het zuiden aan Hasselt en Genemuiden (**kaart 1**).

Op 1 januari 1988 besloeg de gemeente Zwartsluis een oppervlakte van 12,62 km^2, inclusief 1,04 km^2 binnenwater. Het aantal woningen bedroeg op die datum 1.531, wat neerkomt op een gemiddelde woningdichtheid van 132 per km^2 land. Dit cijfer ligt iets

hoger dan de gemiddelde woningdichtheid van de provincie Overijssel (107) en duidelijk hoger dan het gemiddelde van het MIP-gebied Land van Vollenhove (51). Op 1 januari 1988 telde de gemeente Zwartsluis 4.507 inwoners.

2 Landschappelijke structuur

(kaart 2)

2.1. Geologie

De landschappelijke structuur van de gemeente Zwartsluis is grotendeels bepaald door de rivieren Zwarte Water en Meppelerdiep, die ter hoogte van Zwartsluis samenkomen. Tot in de middeleeuwen was de streek rond Zwartsluis een drassige streek, waar regelmatig overstromingen plaatsvonden en permanente bewoning niet of nauwelijks mogelijk was. Ook na de aanleg van dijken stonden de laaggelegen delen nog dikwijls onder water.

De veengronden, die het grootste oppervlak in de gemeente Zwartsluis beslaan, zijn ontstaan in het laatste geologische tijdperk, het holoceen. Vanaf circa 10.000 jaar voor Christus ging de temperatuur aanzienlijk omhoog, waardoor de zeespiegel begon te stijgen. Op de pleistocene zandondergrond ontwikkelde zich een in dikte variërende veenlaag. Aanvankelijk hielden zeespiegelstijging en veengroei gelijke tred, maar in het begin van onze jaartelling kreeg de zeespiegelstijging de overhand. Het binnenmeer in Nederland, de latere Zuiderzee, breidde zich uit en het veen werd door het opdringende water met een kleilaag bedekt.

Na de aanleg van dijken in de late middeleeuwen zijn de inundaties vanuit zee minder talrijk geworden. Het verspreidingsgebied van de holocene kleiafzettingen beperkt zich hierdoor tot de uiterwaarden van Zwarte Water en Meppelerdiep. Het binnendijks gelegen deel van de gemeente Zwartsluis bestaat grotendeels uit in cultuur gebrachte veengronden.

Op sommige plaatsen liggen oudere dekzandlagen aan de oppervlakte, bijvoorbeeld op de oeverwallen langs de rivieren. Deze zandhoogten (onder andere Zwartewaterklooster en Baarlo) waren de basis voor de eerste bewoning in dit gebied.

2.2. Bodemgesteldheid en landschap (kaart 2)

In de gemeente Zwartsluis kunnen drie bodemsoorten onderscheiden worden. Het grootste oppervlak wordt ingenomen door de weideveengronden, die ten oosten van de Sluizerdijk worden aangetroffen. Op het veen ligt een dunne kleilaag van ten hoogste 40 centimeter, die minder dik wordt naarmate men verder van het Meppelerdiep en het Zwarte Water verwijderd is. Hier en daar komen kleine, geïsoleerde zandkopjes boven het veen uit. De grootste zandkop ligt in de buurschap Zwartewaterklooster, op de grens met de gemeente Staphorst.

Ten westen van de Sluizerdijk, op de oostelijke oever van het Zwarte Water, is de veenondergrond in de loop der eeuwen bedekt met zavel en klei. Deze jonge rivierkleigronden worden aangeduid als poldervaaggronden op veen; het veen begint tussen 40 en 120 centimeter.

In het noorden van de gemeente bestaat de bodem uit een afwisseling van petgaten en resten van zetwallen (of ribben). Deze bodems, die ook veel voorkomen in de andere gemeenten van het Land van Vollenhove, worden aangeduid als kraggeland.

De landschapstypen in de gemeente Zwartsluis sluiten nauw aan bij de onderscheiden bodemsoorten. Op de weideveengronden ligt het veenontginningslandschap, gekenmerkt door een langgerekt, vrij regelmatig patroon van percelen en waterlopen. In dit betrekkelijk open landschap wordt de bodem vrijwel uitsluitend gebruikt als grasland. De bewoning concentreert zich op zandige hoogten en oeverwallen, zoals in Baarlo, Zwartewaterklooster en De Velde. Op en rondom deze zandopduikingen is het verkavelingspatroon onregelmatiger van karakter.

Een tweede landschapstype is het uiterwaardenlandschap, zoals dat wordt aangetroffen in het Veldiger buitenland op de oostelijke oever van het Zwarte Water. Het betreft hier botanisch en zoölogisch belangrijke buitendijkse gronden met een afwisseling van weiland, hooiland, rietland en ruigte. De verkaveling is veelhoekig, de bebouwing ontbreekt en gebruik als weideland is alleen mogelijk bij een goede beheersing van de waterstand.
In het noorden van de gemeente, in de "Landen achter het Singel", ligt het derde landschapstype, het kraggelandschap. Dit gebied maakt deel uit van het laagveenlandschap van Noordwest-Overijssel. In verband met de turfwinning werden grote delen van het laagveen afgegraven en wat resteerde waren de petgaten en zetwallen (ook wel legakkers of ribben genoemd). In de loop der tijd werd de plantengroei in de petgaten steeds dichter en dikker. Het hieruit resulterende stevige gesloten dek wordt een kraggelandschap genoemd.

Het laagveen van de Landen achter het Singel was van mindere kwaliteit dan de meeste andere veengronden in Noordwest-Overijssel. Bovendien werd het veen op de meeste plaatsen bedekt door een dikke kleilaag. Vandaar dat de turfwinning pas op gang kwam in de negentiende eeuw, toen de betere veengronden waren uitgeput. Door dit late tijdstip van vervening kenmerkt dit gebied zich door het voorkomen van veel recente verlandingsstadia, die elders niet meer of veel minder voorkomen. Het karakteristieke patroon van rechthoekige petgaten en smalle legakkers is hier nog duidelijk te herkennen. Waar de zetwallen in grote delen van Noordwest-Overijssel zijn weggeslagen, omdat de stukjes overgebleven land te klein waren, zijn ze hier nog in tact. De trilvenen ofwel slappe kraggegronden vormen tegenwoordig een beschermd natuurgebied.

Speciale aandacht verdienen de eendenkooien in de buurschap Zwartewaterklooster. Omstreeks 1850 waren er in het laagveengebied tussen het Zwarte Water en Staphorst/Rouveen nog circa 20 eendenkooien. De meeste zijn inmiddels verdwenen, maar in Zwartewaterklooster zijn er nog drie. Kenmerkend voor de eendenkooien zijn de houtopstanden te midden van een wijd, open landschap.

2.3. Bodembeheer en ontginningen
De gemeente Zwartsluis neemt historisch gezien een speciale plaats in, omdat het grondgebied vroeger over twee drostambten verdeeld was; het noordelijke deel behoorde vroeger tot het drostambt van Vollenhove, het zuidelijke deel tot Salland. De grens was het Meppelerdiep. Het oudste deel van de plaats Zwartsluis, "de Schans", is ontstaan binnen de marke Wanneperveen, onderdeel van het schoutambt Wanneperveen en Dinxterveen. Aan het einde van de zestiende eeuw scheidde Zwartsluis zich van de marke Wanneperveen af. In 1795 werd Zwartsluis een zelfstandig schoutambt. Het gebied ten zuiden van het Meppelerdiep viel tot de gemeentelijke indeling van 1811 onder het schoutambt Hasselterkerspel, één van de drie schoutambten binnen het hoogschoutambt Hasselt.

In 1850 waren er ten zuiden van het Meppelerdiep nauwelijks nog woeste gronden; de hogere gronden waren ontgonnen ten behoeve van de akkerbouw, terwijl de lage, drassige gronden gebruikt werden als wei- en hooiland. Ten noorden van het Meppelerdiep, in de Landen achter het Singel, was er anno 1850 volop ontginningsactiviteit. Dit veengebied werd als één van de laatste in Noordwest-Overijssel afgegraven. Het hoogtepunt van de verveningsactiviteiten lag hier in de tweede helft van negentiende eeuw. Omstreeks 1900 was de ontginning afgerond en resteerden de petgaten en legakkers.

2.4. Waterbeheersing
Het grootste probleem voor de bewoners van de streek rondom Zwartsluis was door de eeuwen heen wateroverlast. Mede met het oog op de waterbeheersing werden in het dorp Zwartsluis in de loop der eeuwen vier sluizen gebouwd. De namen van deze sluizen zijn (in chronologische volgorde): De Kleine of Staphorsterschutsluis,

de Arembergersluis, de Grote Schutsluis of Kolksluis en de Meppelerdiepsluis.

De oudste waterkeringen langs Meppelerdiep en Zwarte Water dateren uit de veertiende en vijftiende eeuw (eerste vermeldingen respectievelijk in 1313 en 1411). In het Meppelerdiep werd door de Staphorster erfgenamen ter bescherming tegen het zeewater een dam aangelegd met oorspronkelijk één keersluisje, de Staphorsterduiker. In het begin van de zeventiende eeuw werd deze sluis verkocht aan een aantal Drentse veenexploitanten, die er in verband met de afvoer van turf een stenen sluis bouwden. De huidige Kleine of Staphorsterschutsluis, één van de oudste schutsluis in Overijssel, werd gebouwd in de periode 1779-1789. De sluis heeft sinds 1952 geen scheepvaartfunctie meer en fungeert alleen nog als waterdoorlaat.

In het midden van de zestiende eeuw werd de Arembergergracht aangelegd. Deze gracht moest een verbinding gaan vormen tussen het Zwarte Water en Friesland. Aan het begin van de Arembergergracht, in Zwartsluis, werd een sluis gebouwd. De huidige schutsluis in de Arembergergracht dateert in zijn oorspronkelijke vorm uit 1826.

Ondanks de aanleg van dijken en sluizen werd het gebied rondom Zwartsluis dikwijls door overstromingen getroffen. De grootste watersnoodramp was die van 1825, toen een groot deel van Noordwest-Overijssel onder water stond. In de gemeente Zwartsluis ontstonden als gevolg van dijkdoorbraken vier kolken. Bij deze ramp kreeg de kolk ten westen van de Schans, ontstaan in 1708, zijn huidige omvang en diepte. Eens te meer werd duidelijk dat een betere waterschapsorganisatie dringend noodzakelijk was. In 1835 werden de bedijkte delen van Overijssel ingedeeld in negen dijksdistricten, waarvan er twee op het grondgebied van de gemeente Zwartsluis lagen: "Vollenhove" en "Hasselt en Zwartsluis" (respectievelijk het eerste en tweede dijksdistrict), van elkaar gescheiden door het Meppelerdiep.

Anno 1850 vond de afwatering van overtollig water naar het Zwarte Water plaats via de afwateringskanalen Kloosterziel-streng en Kostverlorenstreng en de gelijknamige uitwateringssluizen in de Sluizerdijk. Ook de Stadswijk op de grens met de gemeente Staphorst had een belangrijke afwateringsfunctie. De afwatering naar het Meppelerdiep geschiedde via duikers in de in 1780 aangelegde Staphorster Groote Stouwe.

Het Meppelerdiep was inmiddels uitgegroeid tot een belangrijk afwaterings- en scheepvaartkanaal voor Noordwest-Overijssel en Zuidoost-Drenthe. Het fungeerde als bergboezem voor een gebied van 90.000 ha. Ter bescherming tegen het water werd in 1868 ter hoogte van Zwartsluis een havendijk annex remmingswerk aangelegd. Aan de binnenzijde van deze dijk ontstond later als gevolg van dichtslibbing het "Schrieverslaantien".

In 1877/1878 werd enige honderden meters ten westen van de

Staphorsterschutsluis een derde schutsluis in het Meppelerdiep gebouwd: de Grote Schutsluis of Kolksluis. Deze sluis nam een groot deel van de waterkerende functie van de Staphorsterschutsluis over. Op 10 mei 1940 werd de brug bij de Kolksluis opgeblazen. Het duurde tot 1947 voordat de nieuwe Kolksluis gereed was.

Ondanks de vele waterstaatkundige verbeteringen bleef de waterafvoer tot in het begin van de twintigste eeuw problematisch. Dit probleem werd versterkt door de veenafgravingen in het noorden van de gemeente, in de Landen achter het Singel. Vooral met betrekking tot het Meppelerdiep, dat door de turfafgravingen in Drenthe en Noordwest-Overijssel steeds meer water te verwerken kreeg, bleef de waterstaatkundige situatie onbevredigend. In 1916/1917 werden de gemalen Kloosterzijl en Kostverlorenzijl naast de gelijknamige uitwateringssluizen gebouwd. In de jaren twintig werd voortdurend gewerkt aan de verbetering van de afwateringskanalen, zoals de Stadswijk, de Kloosterzielstreng en de Kostverlorenstreng. In 1926 kwam de provincie Overijssel met de waterschappen "Vollenhove" en "Hasselt en Zwartsluis" overeen dat bij een waterstand van +0,65 meter N.A.P. zijdelingse afvoer van water zou plaatsvinden naar de beide genoemde waterschappen. Inlaat vond plaats bij Beukersschut (ten noorden van Baarlo), door middel van duikers in de Stouwedijk en een stuwsluisje ten zuiden van Zwartsluis. De bemaling zoals die in 1917 tot stand gekomen was in de polder Hasselt en Zwartsluis voldeed niet en daarom werden in 1927 de dieselgemalen Kloosterzijl en Kostverlorenzijl in gebruik genomen. Tevens werd in 1929 het waterschap "Het Meppelerdiep" opgericht.

De waterschappen "Het Meppelerdiep" en "Hasselt en Zwartsluis" zijn per 1 januari 1962 opgegaan in het interprovinciale waterschap "Benoorden de Dedemsvaart". Het noordelijke deel van de gemeente behoort nog steeds tot het waterschap "Vollenhove". Binnen het waterschap "Benoorden de Dedemsvaart" werd tussen 1969 en 1974 nabij de nieuwe uitmonding van het Meppelerdiep in het Zwarte Water gemaal Zedemuden gebouwd. Bij gestremde natuurlijke lozing van het Meppelerdiep wordt dit gemaal in werking gesteld, waardoor overstromingen van het lage land voorkomen worden. Een fikse overstroming in december 1960 had de noodzaak van een extra gemaal nog eens onderstreept.

3 Infrastructuur

3.1. Waterwegen

De opkomst en bloei van Zwartsluis is voor een groot deel te danken aan de scheepvaart. De belangrijkste stimulans kreeg Zwartsluis in de zeventiende eeuw, toen de verveningen in Drenthe een hoge vlucht namen en Blokzijl door Zwartsluis werd voorbijgestreefd als belangrijkste scheepvaartcentrum in de regio. Grote hoeveelheden turf werden via Meppelerdiep en Zwarte Water afgevoerd naar de Hollandse en Overijsselse steden. In 1780 was Zwartsluis de belangrijkste havenplaats van Overijssel: het aandeel van Zwartsluis in het totale scheepvaartverkeer binnen de provincie bedroeg 42,9%.

In de negentiende eeuw ondervond de scheepvaart veel hinder van de slechte bevaarbaarheid van het Meppelerdiep en het Zwarte Water. Rijkswaterstaat heeft verschillende pogingen ondernomen om de bevaarbaarheid van het Meppelerdiep te verbeteren. In de jaren 1860/1861, 1882 en 1920/1921 werd het Meppelerdiep verruimd tot vrijwel de huidige afmetingen. Tevens werd in 1877/1878 nabij de Schans, het oudste deel van het dorp, een nieuwe sluis aangelegd, de Grote Kolksluis. Op de zuidelijke oever zijn nog restanten van oude waterlopen zichtbaar, die als gevolg van kanalisatiewerkzaamheden zijn afgesneden en/of gedempt.

Ook de bevaarbaarheid van het Zwarte Water en (in het verlengde daarvan) het Zwolsche Diep liet omstreeks het midden van de negentiende eeuw veel te wensen over. De rivier werd steeds ondieper en de monding bij

Genemuiden dreigde te verzanden. Daarom werd in 1845 de "N.V. Maatschappij tot verbetering van het Zwolsche Diep" opgericht. Ter voorkoming van het dichtslibben van de rivier werden ten noorden van Genemuiden twee evenwijdige strekdammen of "kribben" aangelegd. Ondanks de verbeteringen kon de vaargeul met moeite op 1.90 meter worden gehouden en bleef regelmatig baggeren noodzakelijk.

Behalve het Meppelerdiep mondt ook de Arembergergracht in het Zwarte Water uit. Deze gracht, ook wel Heerengracht genoemd, werd omstreeks 1560 gegraven op initiatief van de Graaf van Aremberg, destijds stadhouder van Overijssel. De Arembergergracht werd een schakel in de binnenvaartroute tussen Zwartsluis en het Friese Stellingwerf, een alternatief voor de onveilige route over de Zuiderzee. Ter hoogte van de uitmonding in het Zwarte Water werd ten behoeve van de turfafvoer de Arembergersluis gebouwd. De buurt rondom deze sluis, de Oude Sluis genaamd, groeide uit tot het centrum van de neringdoenden. De eerste steen voor de huidige sluis werd gelegd in 1826. In het begin van de twintigste eeuw nam het belang van de Arembergergracht voor de scheepvaart sterk af, vooral omdat de veenderijen in het Land van Vollenhove nagenoeg voltooid waren. In de jaren twintig was de provincie Overijssel van plan om de Arembergergracht te dempen. Deze zou overbodig worden door de opening van het kanaal Beukersschut-Steenwijk in 1930. Heftige protesten hebben er toe geleid dat de Arembergergracht open bleef. De sluis werd in 1931 vergroot. Met name voor de pleziervaart richting Friesland heeft het kanaal nog steeds een belangrijke functie.

De belangrijkste na-oorlogse ingreep in het waterwegennet betreft de omlegging van het Meppelerdiep in 1958. Het nieuwe afvoerkanaal werd iets ten oosten van Zwartsluis aangelegd. Het werd aan beide zijden voorzien van strekdammen, verstevigd door beschoeiing. Bij de uitmonding in het Zwarte Water werd de Meppelerdiepsluis gebouwd. Deze had in eerste instantie een waterkerende functie, ter ontlasting van de Grote Kolksluis.

In de jaren zestig werd een aantal waterlopen in de gemeente Zwartsluis gedempt. In 1969 verdween één van de laatste herinneringen aan de fortresse Zwartsluis, de "stads"gracht of singel, die voorheen de begrenzing van de oude kern vormde. Deze gracht moest plaatsmaken voor de provinciale weg naar Meppel. Het eerste deel van de stadsgracht, het Metselaarsgat, was reeds aan het eind van de negentiende eeuw gedempt. Ook de Wetering, een brede sloot die parallel liep aan het Buitenkwartier, en het Oude Diep werden in de zestiger jaren gedempt.

3.2. Wegen

De belangrijkste landverbinding rondom Zwartsluis was van oudsher de route Zwolle-Zwartsluis-Meppel. Deze weg liep via de Sluizerdijk van Hasselt naar Zwartsluis en vervolgens via de Zomerdijk naar Meppel. Deze landroute stond lange tijd in de schaduw van de

scheepvaartroutes.

Tot ver in de achttiende eeuw bestond Zwartsluis uit twee nauwelijks met elkaar verbonden delen, van elkaar gescheiden door het Meppelerdiep. De enige verbinding tussen het noorden (de Schans) en het zuiden (Nieuwe Sluis) was een overzetplaats ter hoogte van de huidige Dwarsstraat. Hierin kwam verandering in 1779 door de aanleg van de Staphorster brug en de sluis ten westen van de overzetplaats. De laatste beweegbare brug op dit punt werd in 1952 gesloopt, nu treft men hier een vaste brug aan.

Ter hoogte van de uitmonding van de Arembergergracht in het Zwarte Water was een voetveer van en naar Cellemuiden. Kort na 1850 werd dit veer opgeheven, omdat het te weinig gebruikt werd; de meeste mensen lieten zich overzetten met het pontveer bij Genemuiden. Tussen 1830 en 1840 werd de weg Zwolle-Blokzijlse Diep aangelegd. In het dorp Zwartsluis was de afslag naar Meppel. Deze beide wegen waren anno 1850 de enige verharde wegen in de gemeente. Zij waren in onderhoud bij de provincie Overijssel.

In de periode 1850-1940 zijn er weinig activiteiten op het terrein van wegenaanleg en wegverharding geweest. Op de zuidoever van het Meppelerdiep werd de weg tussen Nieuwe Sluis en Baarlo verhard, evenals de weg naar het Zwartewaterklooster. Ook in het dorp Zwartsluis werd een aantal wegen verhard. In de jaren dertig werd tussen Hasselt en Zwartsluis een betonweg aangelegd, die tegenwoordig, voorzien van een asfaltbetondek, dienst doet als parallelweg.

Na de Tweede Wereldoorlog is de infrastructuur in en rondom Zwartsluis sterk gewijzigd. In 1947 werd achter het Buitenkwartier een buitendijk aangelegd, met daarop de Rondweg. De aansluiting op de weg naar Meppel verliep tot 1969 via de Handelskade en de Zomerdijk. In dat jaar werd het laatste deel van de gracht om de Schans gedempt in verband met de aanleg van de provinciale weg Zwartsluis-Meppel. Een derde na-oorlogse verandering in het wegennet houdt verband met de doorgraving van het Meppelerdiep naar de nieuwe Meppelerdiepsluis in 1958. Hierdoor loopt de Stouweweg tegenwoordig dood tegen de waterkant en maakt het verkeer vanaf Baarlo naar Nieuwe Sluis gebruik van de Grote Kranerweerd, die uitkomt op de Sluizerdijk.

3.3. Spoor- en tramwegen

Tot in het begin van de twintigste eeuw beperkte het openbaar vervoer zich in het Land van Vollenhove tot een aantal stoomboten en een diligencedienst tussen Vollenhove en Zwartsluis. Wel bestonden er in de jaren zestig van de negentiende eeuw plannen om het isolement van dit gebied te doorbreken door de aanleg van een spoorlijn van Zwolle via Hasselt en Zwartsluis naar Meppel, maar uiteindelijk werd gekozen voor een meer oostelijk gelegen tracé door de gemeente Staphorst.

Het idee van een stoomtram langs de Zuiderzeekust werd omstreeks 1880 gelanceerd. Oorspronkelijk ging het hierbij om een tramlijn

tussen Zwolle via Vollenhove en Lemmer naar Stavoren, later werden de plannen toegespitst op het gedeelte tussen Zwolle en Blokzijl. In 1904 werd de Spoorweg-Maatschappij Zwolle-Blokzijl opgericht, in 1912 werd met de feitelijke aanleg van de trambaan begonnen en in 1914 werd de lijn geopend. De werkplaats en de tractie-inrichting werden in Zwartsluis gevestigd. Na de moeilijke jaren tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarin er een grote kolenschaarste was, braken er enkele goede jaren aan. In de jaren twintig kreeg de tram concurrentie van auto en bus. Om zich tegen de naderende sluiting van de tramlijn in te dekken, besloot de Spoorweg-Maatschappij Zwolle-Blokzijl in 1933 zelf een autobusexploitatie tussen Zwolle en Blokzijl ter hand te nemen. Op 31 augustus 1934 maakte de stoomtram zijn laatste rit.

Het busvervoer breidde zich in de eerste jaren na 1934 snel uit. In 1938 bedroeg het aantal vervoerde passagiers 171.000, in 1948 was dit aantal opgelopen tot 835.535. Na een uitbreiding van het busnet werd de naam veranderd in Noord-Westhoek. De standplaats bleef Zwartsluis, waar in 1949 een nieuw gebouw met garage in gebruik werd genomen.

4 Nederzettingen

(kaarten 3,4 en 5)

4.1. Kern

Zwartsluis is ontstaan rond de door de inwoners van Staphorst en Rouveen gebouwde afwateringssluis in het Zwarte Water. De nederzetting "De Swarte Sluijse" duikt voor het eerst op in 1398. De naam laat zich op twee manieren verklaren: als sluis in het Zwarte Water en als sluis in een rivier met zwart water.

In het begin van de zestiende eeuw kreeg Zwartsluis een militaire functie. In 1526 liet de hertog van Gelre een "blockhuis" bouwen, dat naderhand werd uitgebouwd tot een vesting. Het als vijfhoekige schans aangelegde fort Zwartsluis beheerste de toegang tot het Meppelerdiep. Rondom de Fortresse of Schans lagen een gracht en een wal. In 1672 werd de Schans geslecht, waarna de binnenruimte bebouwd werd. De Schans was en is het centrum van Zwartsluis.

Vanaf de zeventiende eeuw breidde Zwartsluis zich uit in meerdere richtingen. In het westen ontstonden het Buitenkwartier en de Oude Sluis. De woningen aan het Buitenkartier en in het verlengde daarvan het Westeinde stonden aan beide zijden van de bochtige dijk naar Vollenhove. De erven langs het Buitenkwartier werden begrensd door brede sloten; in het noorden waren de erven vrij diep en liepen door tot aan de Wetering. Langs de Arembergergracht werden de straten Groot en Klein Lageland aangelegd, waar zich op basis van turfhandel en scheepvaart een aantal neringdoenden vestigde. Het centrum van de activiteiten lag bij de oude Arembergersluis, vandaar de naam Oude Sluis.

Ten zuidoosten van de Fortresse, daarvan gescheiden door het Meppelerdiep, ontwikkelde zich in de zeventiende eeuw de Nieuwe Sluis. De bewoners richtten zich hier vrijwel uitsluitend op de turfhandel, vooral als "sjouwers". Overbevolking en slechte sociale omstandigheden waren lange tijd kenmerkend voor deze armenbuurt.

Ten noordoosten van de Schans breidde het dorp zich uit langs de Zomerdijk, de oude verbindingsweg naar Meppel, die tevens dienst deed als waterkerende dijk van het Meppelerdiep. De Zomerdijk was lange tijd een landelijke wandelweg, omlijst met grote eikebomen. Al in een vroeg stadium werden tussen de woningen fabriekspanden gebouwd, die de basis vormden voor de vestiging van vele industrieën. De gunstige ligging aan diep vaarwater en een goede wegverbinding met Meppel hebben hier zeker toe bijgedragen. Aan de Zomerdijk stond ook het inmiddels afgebroken "Grote Huis", acht eenkamerwoningen onder één dak, die bewoond werden door grote, armlastige gezinnen. Omstreeks 1850 telde Zwartsluis, destijds onderverdeeld in de Schans, het Buitenkwartier, de Oude Sluis, de Nieuwe Sluis en de Zomerdijk, zo'n 550 huizen. Zwartsluis was een omvest, vrij onregelmatig geconcentreerd havendorp met secundaire uitbreidingen langs de dijk bij de Nieuwe Sluis, de zeedijk (het Buitenkwartier), de Zomerdijk en de Arembergergracht. Ondanks het ontbreken van stadsrechten werd het in de Franse tijd staatsrechtelijk als stad behandeld.

Tot 1880 maakte Zwartsluis een snelle groei door, die verband hield met de voorspoedige economische ontwikkeling. Daarna ging het bergafwaarts met de turfhandel en de daarmee samenhangende activiteiten. Ook de bouwnijverheid werd meegesleurd in deze neergaande spiraal. Tussen 1880 en 1930 werden veel woningen afgebroken, zonder dat er veel nieuwe woningen voor in de plaats kwamen. Alleen ten noordoosten van de Schans vond in deze periode een kleine uitbreiding van de bebouwing plaats. Tevens werden er op het terrein van de scheepswerf van Appeloo (nu Poppen) aan de Zomerdijk enkele dienstwoningen gebouwd. Rond 1930 werden de bouwactiviteiten weer opgeschroefd, hetgeen onder andere resulteerde in de bouw van een tiental woningen aan de Zomerdijk.

De belangrijkste veranderingen in het dorp Zwartsluis in de periode 1850-1940 betroffen niet zozeer uitbreidingen van de bebouwing, als wel de aanleg van de Havendijk in 1868 en de aanleg van de Grote Kolksluis in 1877/1878. Deze infrastructurele ingrepen hadden tegenovergestelde consequenties: De Havendijk creëerde een luwte, waardoor de schepen niet meer bij "de Dijk" (de latere Stationsweg) konden komen, de Grote Kolksluis voerde het scheepvaart-verkeer juist dichter langs het centrum van Zwartsluis.

In 1947 stonden er in de bebouwde kom van Zwartsluis 665 woningen. Nadien heeft het dorp zich in noordelijke en oostelijke richting uitgebreid. Nieuwe woningen werden gerealiseerd in de Oranjebuurt (1956-1960), de Vogelbuurt (1961-

1964) en Kraggenwijk-mini. Daarnaast heeft in Nieuwe Sluis in 1959 een radicale sanering plaats gevonden: ongeveer 40 woningen en 3 boerderijen werden afgebroken en vervangen door eengezinshuizen en een paar etagewoningen.
Het nieuwste woningbouwproject is gesitueerd in de Barsbekerpolder ten westen van Zwartsluis. In verband hiermee werd in 1987 een grenswijziging tussen de gemeenten Zwartsluis en Brederwiede doorgevoerd.

Op 1 januari 1988 telde het dorp Zwartsluis 1.474 woningen. Door de ligging te midden van waterwegen en kolken heeft het dorp een enigszins onregelmatige structuur. De Schans, de Nieuwe Sluis en het Buitenkwartier kenmerken zich door compacte bebouwing en een hoge woningdichtheid. De na-oorlogse woningbouwprojecten ten westen en noorden van het oude centrum zijn ruimer en rechthoekiger van opzet. Zwartsluis heeft een tamelijk klein verzorgingsgebied. Wat betreft de primaire voorzieningen strekt het zich uit over het dorp zelf, de buurschap Baarlo en de in de gemeente Brederwiede gelegen buurt Belt-Schutsloot. De buurschappen De Velde en Zwartewaterklooster doen hun dagelijkse boodschappen voornamelijk in Hasselt. Voor de niet-primaire goederen richt de bevolking zich in eerste instantie op Zwolle en in mindere mate op Meppel en Kampen.

4.2. Buurschappen
De eerste bewoners van het gebied rondom het huidige Zwartsluis vestigden zich op de hoger gelegen dekzandruggen langs Zwarte Water en Meppelerdiep. Op de linkeroever van het Meppelerdiep, in een noordoostelijke punt van de gemeente Zwartsluis, ligt de buurschap **Baarlo**. In het midden van de negentiende eeuw stonden in deze buurschap, waartoe destijds ook de dichtbij Zwartsluis gelegen buurt Stouwe werd gerekend, 20 huizen, bewoond door 95 personen. Ten oosten van Baarlo stond een watermolen, die op de kaart van 1932 niet meer aanwezig is. Rondom het hoogste deel van de buurschap, waar een aantal boerderijen gegroepeerd bij elkaar staan, is de verkaveling onregelmatig en hoekig.

De Velde (vroeger ook wel Ten Velde), **Zwartewaterklooster** (of 't Klooster) en het **Kievitsnest** behoorden tot het begin van de negentiende eeuw tot het schoutambt Hasselterkerspel. Het Zwartewaterklooster dankt zijn naam aan het gelijknamige, dertiende-eeuwse nonnenklooster, dat het startpunt vormde voor de Rouveense ontginning. Later hebben de Rouveense kolonisten zich in oostelijke richting verplaatst.
Ter plaatse van het Zwartewaterklooster resteren alleen nog enkele "kloostermoppen" (=grote stenen), een klein kerkhof en een aantal boerderijen. De Velde bestond omstreeks 1850 uit een aantal bij elkaar geplaatste boerderijen met daaromheen een onregelmatige blokverkaveling. Deze buurschap telde destijds 11 huizen, bewoond door circa 90 mensen. De woningen van het Zwartewaterklooster waren hierbij inbegrepen. Het Kievitsnest bestond anno 1850 uit één enkele boerderij, gelegen nabij de grens met de gemeente Hasselt. De overige boerderijen lagen in

kleine concentraties aan de landzijde van de Sluizerdijk.

De woningvoorraad heeft zich sinds 1850 in het landelijke gebied nauwelijks gewijzigd. In 1930 brandden in De Velde twee boerderijen af, die in 1931 herbouwd werden. In 1960 stonden er in het buitengebied van de gemeente Zwartsluis 56 woningen, waarvan het merendeel (38) in gebruik was als boerderij. In de buurschap Zwartewaterklooster zijn de drie eendenkooien opvallende landschappelijke elementen.

5 Bevolking

5.1. Loop van de bevolking (tabel 1)

Zwartsluis is één van de weinige gemeenten in Overijssel, waar in de periode 1850-1940 de bevolking afnam. De gemeenten met een negatieve bevolkingsontwikkeling tussen 1850 en 1940 liggen, de gemeente Hasselt uitgezonderd, allemaal in het Land van Vollenhove: Zwartsluis, Kuinre en Blokzijl (de laatste twee zijn in 1973 opgegaan in grotere gemeenten). Zwartsluis wijkt hiermee af van het algemene beeld (= bevolkingsgroei), dat ook in het Land van Vollenhove zichtbaar was. Dit gebied kende tussen 1850 en 1940 een bevolkingstoename van 30%, van 24.467 tot 31.880 inwoners.

Tot 1880 gingen economische voorspoed, gebaseerd op handel en scheepvaart, en bevolkingsaanwas hand in hand. Na 1880 liep de op scheepvaart geënte scheepvaart terug, waardoor veel mensen (vooral jongeren) elders werk zochten. Net als de buurgemeente Hasselt kende Zwartsluis tussen 1880 en 1940 een groot vertrekoverschot, waardoor de bevolking afnam. Het aantal inwoners van de gemeente Zwartsluis liep in deze periode terug van 4.352 naar 3.472. De belangrijkste oorzaak was de verminderde werkgelegenheid in de veenderijen en de teruggang in de scheepvaart.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog zette de daling van de bevolkingsomvang zich voort. In 1945 telde de gemeente nog slechts 3.064 inwoners. Daarna is de bevolking toegenomen, zij het minder snel dan in de omliggende

gemeenten. Op 1 januari 1988 telde de gemeente Zwartsluis 4.507 inwoners, een stijging van 30% ten opzichte van 1940.

5.2. Ruimtelijke spreiding (tabellen 2,3 en 4)
De verhouding tussen bevolkingsaantallen in kern en buitengebied is niet wezenlijk veranderd in de laatste 150 jaar. Omstreeks 1850 woonden ca. 185 personen buiten de bebouwde kom van Zwartsluis, tegen 3.565 in het dorp. In 1988 was de verhouding 273 (buitengebied) om 4.190 (dorp). Bij de 273 bewoners van het buitengebied zijn de bewoners van het industrieterrein inbegrepen. Alleen in De Velde en het Kievitsnest is de woningvoorraad behoorlijk gestegen, maar als gevolg van de lagere woningbezetting heeft dit nauwelijks consequenties voor de bevolkingsomvang.

Het dorp Zwartsluis kan gesplitst worden in oud en nieuw. "Oud-Zwartsluis", bestaande uit de Schans, het Buitenkwartier (oud) en de Zomerdijk, telde op 1 januari 1987 964 inwoners. In "Nieuw-Zwartsluis", dat de buurten Nieuwesluis (na de sanering in 1959), het Buitenkwartier (nieuw) en Achter het Singel omvat, is het grootste deel van de bevolking gehuisvest, namelijk 3.226 mensen.

6 Middelen van bestaan

6.1. Landbouw, visserij en turfwinning.
Zwartsluis behoort landbouwkundig gezien tot het weidegebied van Noordwest-Overijssel. Het economisch aandeel van de landbouw in de gemeente als geheel is laag. In de buurschappen Baarlo, Zwartewaterklooster en De Velde is de landbouw van oudsher wel van groot belang. In de onmiddellijke omgeving van de boerderijen, gesitueerd op de dekzandruggen, lagen de akkerbouwgronden. Verderop lagen de uitgestrekte, vaak drassige hooi- en weilanden. Het verschil in verkaveling was omstreeks 1850 zeer duidelijk: de akkers hadden een vrij onregelmatige blokverkaveling, de wei- en hooilanden een langgerekte strokenverkaveling.

De Landen achter het Singel, in het noorden van de gemeente, waren tot in het begin van de negentiende eeuw een drassig veengebied, dat nauwelijks agrarisch benut werd. De verveners hadden dit gebied lange tijd links laten liggen, omdat andere veengebieden van Noordwest-Overijssel een grotere omvang en een betere kwaliteit hadden. Maar toen deze gronden uitgeput waren, richtten de veenbazen hun blik op de Landen achter het Singel. In 1851 waren er zo'n 90 mensen werkzaam in de veenderijen van de gemeente Zwartsluis. In de daaropvolgende jaren nam dit aantal snel toe. Het gemeenteverslag van 1866 meldt dat er in dat jaar circa 250 personen betrokken waren bij de turfwinning. Niet lang daarna is deze bedrijfstak over zijn hoogtepunt heen. In 1886 waren er nog 85 veenarbeiders en 4

veenbazen bij de veenderijen in het noorden van de gemeente betrokken. Tot ca. 1900 werd de turfwinning voorgezet, daarna werd deze activiteit stopgezet.

In de negentiende eeuw was de veeteelt al veel belangrijker dan de akkerbouw. De teelt van akkerbouwproducten was uitsluitend voor zelfvoorziening, mede omdat de drassige veengronden zich niet leenden voor akkerbouw. In 1875 was 918 ha van het gemeentelijke grondgebied in gebruik als hooi- en weiland, 195 ha als rietland en 25 ha als bos. Het akkerbouwareaal besloeg destijds 18 ha, geconcentreerd op de hogere gronden.

Dat de akkerbouw niet helemaal vergeten mag worden, bewijst de aanwezigheid van een korenmolen. Van 1729 tot 1958 stond net binnen de Schans de molen Eben Haëzer. In 1928 werden de wieken er af gehaald, in 1958 werd de molen geheel afgebroken en vervangen door een hoge silo. Het malen van koren heeft inmiddels plaats gemaakt voor de fabricage van veevoer.

Zwartsluis was (en is) een kleine gemeente. Veel agrariërs hadden gebrek aan landbouwgrond en kochten of huurden daarom grond buiten de gemeentegrenzen, voornamelijk in de gemeenten Staphorst en Ambt-Vollenhove (nu: Brederwiede). In 1949 bedroeg de totale oppervlakte grond die in gebruik was bij inwoners van de gemeente Zwartsluis 948,12 ha. Hiervan was 244,69 ha buiten de gemeente gelegen. Het grondgebruik was overwegend grasland: 906,25 ha grasland tegenover 9,36 ha bouwland. Meer dan 80% van de cultuurgrond was in handen van boeren met meer dan 10 ha grond. Wel kwamen er in de jaren dertig en veertig als gevolg van de crisis meer kleine grondgebruikers en daalde de gemiddelde bedrijfsgrootte van 16,16 ha in 1930 tot ca 12 ha in 1949.

Anno 1987 is de landbouwsituatie nauwelijks gewijzigd. Momenteel wordt 10 ha van de cultuurgrond ingezaaid met akkerbouwgewassen. Het areaal grasland is teruggelopen tot 780 ha, voornamelijk als gevolg van de uitbreidingen van het dorp Zwartsluis.

6.2. Ambacht en industrie

De ontwikkelingen van ambacht en industrie in Zwartsluis hangen nauw samen met de turfwinning en de scheepvaart. In de zeventiende eeuw werd Zwartsluis een belangrijke stapel-en overslagplaats voor turf. De overslag vond plaats op een eiland in het Meppelerdiep, waar de "vulsters" met behulp van manden de turf van het ene schip naar het andere brachten. Door de lange wachttijden, die met de overslag gemoeid waren, werd Zwartsluis een centrum van handel en nijverheid. Op beide oevers van het Meppelerdiep vestigden zich talrijke op de scheepvaart georiënteerde bedrijven. De belangrijkste exponenten hiervan waren de kalkbranderijen, die omstreeks het midden van de zeventiende eeuw tot grote bloei kwamen. Ook nabij de sluis in de Arembergergracht ontstond op basis van de turfscheepvaart een concentratie van niet-agrarische werkgelegenheid; het betrof hier

vooral neringdoenden.

Rond 1850 was Zwartsluis een welvarend schipperscentrum met "groote handel in turf, zoo uit de Drentsche als Vollenhovensche veenen". Hiermee samenhangend waren er 26 kalkovens en 5 scheepstimmerwerven.

Zwartsluis was in eerste instantie bekend om zijn kalkbranderijen. De grootste concentratie lag ten zuiden van het Meppelerdiep op het voormalige eiland Kranerweerd, aan het Oude Diep. Dit deel, dat zich uitstrekte van Nieuwesluis tot aan de Reuverstede, werd destijds 't Bosch genoemd. Hier stonden in 1878 16 kalkovens en 7 leshuizen. In de kalkoven werden de schelpen verpulverd tot ongebluste kalk, vervolgens werd er in het leshuis water overheen gegooid, waardoor gebluste, droge kalk ontstond die zeer geschikt is als metselkalk. De brandstof (turf) en het blusmateriaal (schoon water) waren in de nabije omgeving in ruime mate voorhanden en de schelpen werden vanaf de Waddenzee aangevoerd. Het eindprodukt, gebluste kalk, vond veel aftrek in Noord-Holland. Een tweede concentratie van kalkbranderijen lag ten noorden van het Meppelerdiep, aan de Zomerdijk. Hier stonden in 1878 11 kalkovens plus een aantal leshuizen. Tussen de kalkbranderijen in stonden her en der verspreid riante woningen, eigendom van de kalkbrandersbazen. Toen de turfwinning in de omgeving van Zwartsluis werd stopgezet, was ook de bloeitijd van de kalkbranderijen voorbij. In de loop van de twintigste eeuw hebben veel kalkbranderijen het veld geruimd. Alleen aan de Zomerdijk staat nu nog een kalkoven, waarvan het leshuis in gebruik is als veestal.

De werkgelegenheid in de kalkbranderijen varieerde enorm, afhankelijk van de hoogte van de turfprijzen. Waren deze hoog, dan was het branden van kalk weinig lonend en lagen de meeste kalkbranderijen stil. Naast de tijdelijke werkeloosheid in de kalkbranderijen had Zwartsluis te maken met de seizoensgebonden werkloosheid in de veenderijen. Daarom werd in 1888 de vereniging voor werkverschaffing opgericht, waar werklozen in hun onderhoud konden voorzien door het pluizen van touw.

De ligging aan een knooppunt van belangrijke waterwegen maakte Zwartsluis tot een aantrekkelijke vestigingsplaats voor scheepswerven. In het midden van de negentiende telde Zwartsluis vijf scheepstimmerwerven. Na een periode van bloei in de tweede helft van de negentiende eeuw liep dit aantal in de twintigste eeuw terug. In 1939 waren er nog drie scheepswerven. Momenteel heeft Zwartsluis een drietal scheepswerven. De werf op de zuidelijke oever van het Meppelerdiep werd in 1890 gesticht door H. en D. de Goede, in een tijd dat houten schepen plaats moesten maken voor ijzeren schepen. Door goed in te spelen op deze ontwikkeling, maakte dit bedrijf, dat in 1956 werd overgenomen door Geertman, een grote bloei door. Aan de Zomerdijk ligt scheepwerf Poppen, een voortzetting en samenvoeging van de oude scheepswerven van Appeloo en Van Goor. Daarnaast heeft

Zwartsluis twee jachtwerven, die hun ontstaan te danken hebben aan de opkomst van de pleziervaart na de Tweede Wereldoorlog.

Omstreeks 1880 stond Zwartsluis op het toppunt van zijn bloei. De belangrijkste industrieën waren destijds: 5 mast-en blokmakerijen, 7 zeilmakerijen, 5 touwslagerijen, 6 timmerwerkplaatsen, 11 grofsmederijen, 5 kalkbranderijen (met 27 kalkovens) en 2 borstelmakerijen. Meer dan de helft van deze activiteiten was op de scheepvaart georiënteerd.

Inmiddels was in 1867 de basis gelegd voor de "Koninklijke Fabriek van gebrande suiker Buisman". Het oorspronkelijke pand aan het Westeinde werd in 1918 verruild voor een nieuw fabrieksgebouw aan de Zomerdijk. De firma kreeg landelijke bekendheid vanwege de vervaardiging van Buisman koffiestroop. De oude koffiestroopfabriek aan het Westeinde, waar omstreeks de eeuwwisseling veel fabriekspanden stonden, werd afgebroken. Op ongeveer dezelfde plaats heeft zich in de jaren twintig de visgroothandel Roskam en Klaver gevestigd. Als opslagplaats voor vis diende aanvankelijk de Waa. Later zijn er in verband met de watervervuiling aldaar waterbassins met speciale water- en zuurstoftoevoer aangelegd.

Op het terrein van handel en nijverheid speelde de Joodse gemeenschap een belangrijke rol. Een bekende Joodse naam was Jakobs. Deze familie beheerde in de tweede helft van de negentiende eeuw onder andere een textielwinkel, een vellenfabriek (aan het Westeinde) en een borstelfabriek (aan het Buitenkwartier). Aan het eind van de negentiende eeuw werd de borstelfabriek ondergebracht in een nieuw, ruim pand. Met ongeveer 80 werknemers was dit bedrijf in het begin van de twintigste eeuw de grootste werkgever in Zwartsluis. Naast borstelwerk werden er ook aanvaringszakken (zgn. kurkezakken), zwemgordels en vesten vervaardigd. Tevens werd er gehandeld in teer en aanverwante artikelen. In 1916 werd de borstelfabriek van de gebroeders Mozes en Israël Jakobs verplaatst naar Schiedam. Ongeveer 70 man personeel ging mee naar Schiedam. Het bedrijf ging in de nieuwe omgeving al spoedig aan familievetes ten onder, waarna vele gezinnen naar Zwartsluis terugkeerden en soortgelijke bedrijfjes begonnen (bv. de familie Maandag aan het Buitenkwartier).

In de jaren dertig kreeg de industriële werkgelegenheid in Zwartsluis gevoelige klappen. Vele bedrijven moesten in deze crisistijd hun poorten sluiten, waaronder twee mastenmakerijen (1931 en 1935), een scheepswerf (1930) en een zeilmakerij (1938). De grootste bedrijven waren anno 1939: drie scheepswerven (in totaal 53 werknemers), een bedrijf van matten- en meubelkloppers (27 personen), een koffiestroopfabriek (17 personen) en een aantal kleine mattenmakerijen (in totaal 38 werknemers).

Na de Tweede Wereldoorlog heeft de industrie zich geconcentreerd langs het Meppelerdiep. Na de

demping van het Oude Diep werd het voormalige eiland de Kranerweerd het belangrijkste industriegebied van Zwartsluis. De belangrijkste werkgevers in de gemeente zijn anno 1989: de vervoersmaatschappij Noord-Westhoek, de relatief jonge bedrijven van de firma Moeken (stalen buizen) en Heuvelman (schrootverwerking), de genoemde scheepswerven, het bedrijf Interfloor, banketbakkerij Van Dijk en de aloude firma Buisman, die zich in de laatste decennia heeft toegelegd op de fabricage van melk-en suikerpoeder.

6.3. Handel en recreatie
Handel en scheepvaart zijn in Zwartsluis van oudsher onlosmakelijk met elkaar verbonden. Beide activiteiten zijn in eerste instantie een afgeleide van de turfwinning in het achterland. Oorspronkelijk kwam de turf voornamelijk uit het Land van Vollenhove en was Blokzijl het belangrijkste scheepvaartcentrum. In de loop van de zeventiende eeuw verplaatste het centrum van de turfwinning zich naar Zuidoost-Drenthe en werd Blokzijl voorbijgestreefd door Zwartsluis als handelscentrum.

De handelslieden kozen meestal een locatie aan goed bevaarbaar water. Binnen Zwartsluis zijn er van oudsher twee handelscentra: één bij de sluis aan het begin van de Arembergergracht en één aan het Meppelerdiep.

Zwartsluis had goede verbindingen over water. Het dorp lag op de route van de Möppelerboot of nachtboot, die een verbinding tussen Meppel en Amsterdam onderhield. Ook met Meppel en Zwolle had Zwartsluis goede scheepvaart-verbindingen (onder andere met de stoomboot "Fortuna").Het belang van de scheepvaart blijkt uit het feit dat veel schippers Zwartsluis als thuishaven kozen. In 1942 waren 182 schepen gedomiliceerd in Zwartsluis, een aantal dat in de provincie Overijssel alleen door de stad Zwolle overtroffen werd (298). In verband met de vele schipperskinderen heeft er in Zwartsluis van 1927 tot 1947 een schippersschool bestaan.

Ook de verbindingen over land waren niet onbelangrijk. Per diligence werd een geregelde dienst onderhouden tussen Zwartsluis en Groningen. De band met Groningen blijkt in het begin van de twintigste eeuw uit de naam van de horecavoorzieningen "De Stad Groningen" (nu hotel Roskam) en "De Groninger Toren".
Na de Tweede Wereldoorlog nam de recreatie in Zwartsluis een hoge vlucht. Voor de pleziervaart werd het dorp een belangrijke uitvalsbasis voor tochten naar het merengebied van Noordwest-Overijssel. Hiervan getuigen de in 1970 in gebruik genomen jachthavens aan het Zwarte Water en het Meppelerdiep. Een andere toeristische attractie is Natuurhistorisch museum Schoonewelle, genoemd naar de man die ooit als particulier begon vogels op te zetten. Momenteel zijn recreatie en verblijfstoerisme belangrijke economische sectoren voor Zwartsluis. Vooral door de komst van de jachthavens en motel "Zwartewater" zijn er veel arbeidsplaatsen gecreëerd.

7 Sociale en culturele voorzieningen

7.1. Kerken en begraafplaatsen
Zwartsluis behoort met een aantal omliggende gemeenten tot een streek met verwante, orthodox-religieuze opvattingen. De Afscheiding van 1834 was het begin van een ontwikkeling, waarbij steeds meer mensen zich van de (Nederduits) Hervormde Kerk afscheidden. Omstreeks 1840 betrof dit nog een kleine groep, bestaande uit 60 Gereformeerden onder het Kruis en 8 Christelijk Afgescheidenen. Het grootste deel van de bevolking behoorde destijds tot de Hervormde kerk (3.500 mensen). Daarnaast telde de gemeente 80 doops-gezinden, 50 Israëlieten en 30 rooms-katholieken.

Tussen 1850 en 1940 heeft het aantal lidmaten van de verschillende gereformeerde gezindten zich sterk uitgebreid, ten koste van het aantal leden van de Nederlands Hervormde kerk. In 1947 waren er, in tegenstelling tot de omliggende gemeenten, meer "gereformeerden" (1.624) dan "hervormden" (1.365). De Israëlitische gemeente was inmiddels verdwenen, het aantal doopsgezinden was sterk teruggelopen en het aantal rooms-katholieken had zich gestabiliseerd.

De oudste, nog aanwezige kerk in Zwartsluis is de Neder-lands Hervormde kerk aan de Kerkstraat, daterend uit 1649. In 1934 werd de huidige toren gebouwd. Hiervoor moest een brandspuithuisje verdwijnen, dat later werd overgebracht naar het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen.

De kleinere kerkgenootschappen

bouwden hun kerken van oudsher, al dan niet gedwongen, op afgelegen plaatsen buiten de Schans. Het Doopsgezinde vluchtkerkje stond achter Klein Lageland, totdat in 1842 een nieuwe kerk aan het Buitenkwartier werd gebouwd. De gereformeerden "Onder het Kruis" hadden een gebouw achter Groot Lageland en de "Afgescheidenen" bouwden in 1834 een kerkje in een steeg aan de Nieuwe Sluis. In 1893 werd een nieuwe gereformeerde kerk aan het Singel in gebruik wordt genomen, nadat de Vereniging tussen een aantal afgescheiden gemeenten had plaatsgevonden. Een kleine groep ging niet mee met deze Vereniging en stichtte in 1896 de "Schaapmans kerk", de latere Christelijk Gereformeerde kerk. Het kerkgebouw van deze gemeente staat aan de Mastenmakersstraat. Na 1940 hebben diverse groepen van gereformeerde gezindte een eigen kerkgenootschap gevormd. In een aantal gevallen verbouwden zij oude fabriekspanden tot kerkgebouwen, zoals de Nederlands Gereformeerde Kerk, dic in de jaren zeventig van de twintigste eeuw een oude cocosmattenfabriek als kerk inrichtten.

In 1852 werd aan de huidige Baanstraat een synagoge gebouwd, met daarachter een Joodse begraafplaats. De synagoge werd in 1960 afgebroken, de begraafplaats is nog aanwezig.

De oudste, nog in gebruik zijnde begraafplaats in de gemeente is die in Zwartewaterklooster. Deze begraafplaats bevindt zich op de resten van een voormalig klooster dat omstreeks 1580 werd geslecht. De bewoners van de buurschappen Zwartewaterklooster, De Velde, Kievitsnest, Nadorst en Cellemuiden hebben het recht hier begraven te worden. De begraafplaats behoort aan de Stichting Begraafplaats Zwartewaterklooster.

De Algemene Begraafplaats van Zwartsluis ligt aan de Provinciale weg naar Meppel. Deze begraafplaats, aangelegd omstreeks 1900, werd in 1980 aanzienlijk uitgebreid.

7.2. Scholen

In 1850 waren er in Zwartsluis drie openbare lagere scholen: in de Schans, de Oude Sluis (Buitenkwartier) en de Nieuwe Sluis. De oorspronkelijke scholen zijn inmiddels niet meer als zodanig in gebruik. Eind negentiende eeuw werd een nieuwe openbare school aan het Kleine Lageland gebouwd, die later in gebruik was als Christelijke MULO (de "Franse school"). De openbare lagere school in Nieuwe Sluis kreeg in 1927 een functie als schippersschool. Deze school werd in 1947 gesloten, omdat het aantal leerlingen sterk daalde. Dit hield in eerste instantie verband met het ontbreken van een internaat, waardoor de schipperskinderen in gastgezinnen ondergebracht moesten worden. De openbare school aan het Buitenkwartier is later gebruikt als timmermanswerkplaats en banketbakkerij.

In 1858, een jaar nadat een wet was aangenomen die volledige vrijheid van onderwijs garandeerde (zonder financiële tegemoetkomingen voor bijzondere scholen), werd in Nieuwe Sluis de eerste bijzondere school gebouwd.

Deze school stond bij de afgescheiden kerk en had aanvankelijk zo'n 160 leerlingen. Later kwamen er meer christelijke scholen, zoals de gereformeerde school "De Zomerdiekse" (omstreeks 1892) en de hervormde school aan de Singel (gebouwd omstreeks 1909).

De Joodse gemeente had lange tijd een eigen school aan het Buitenkwartier. Later (in 1914) was dit gebouw in gebruik als godsdienstschool en tegenwoordig als werkplaats. Andere schoolgebouwen, die uit de periode 1850-1940 stammen, maar nu een andere functie hebben zijn de gereformeerde school aan de Zomerdijk (nu in gebruik bij een verpakkingsindustrie) en de MAVO aan Klein Lageland (nu een bergingsplaats voor vrachtauto's).

Anno 1989 telt de gemeente Zwartsluis 4 lagere scholen: 3 protestants christelijke en 1 openbare. Daarnaast staat er aan de Arembergergracht een Christelijke MAVO, die een streekfunctie vervult voor leerlingen uit de omliggende gemeenten Genemuiden en Hasselt.

8 Ontwikkeling 1850 - 1940

Typering:
Fortresse of schans, havendorp.

Functie:
Stapel- en overslagplaats.

Ruimtelijke ontwikkeling:
Zwartsluis is ontstaan rond de door de inwoners van Staphorst en Rouveen gebouwde afwateringssluis in het Zwartewater.
Op last van de Hertog van Gelve werd in 1526 Zwartsluis uitgebouwd tot een vijfhoekige schans of fortresse voor het beheersen van de toegang tot het Meppelerdiep.
In 1672 werd de schans geslecht, waarna de binnenruimte werd bebouwde. "De Schans" was en is nu het centrum van Zwartsluis.
Omstreeks 1850 bestond Zwartsluis uit de kern "De Schans", in het westen het Buitenkwartier met bewoningsconcentratie rondom de Arembergersluis, "Oude Sluis", langs de dijkweg richting Vollenhove. Ten zuidoosten van de kern rondom de Staphorstersluis "Nieuwe Sluis"; en langs de "Zomerdijk", de oude verbindingsweg richting Meppel.
Door de ligging te midden van waterwegen en kolken heeft het dorp een onregelmatige structuur verkregen.
De Schans, de Nieuwe Sluis en het Buitenkwartier kenmerken zich door een compacte bebouwing.
De handelsactiviteiten lagen op het gebied van de turfhandel, de scheepvaart en de bouwnijverheid met name schelpkalkovens.
Tot 1880 was de economische ontwikkeling voorspoedig, daarna liep de turfhandel en de daarmee samenhangende activiteiten terug.
Ook de bouwnijverheid nam af.
Tussen 1880 en 1930 werden veel woningen gesaneerd, zonder dat er

veel nieuwbouw voor in de plaats kwam.
De belangrijkste verandering die Zwartsluis heeft ondergaan is de aanleg van de Havendijk (1868) en de aanleg van de Grote Kolksluis (1877/1878). Deze ingrepen hadden als consequentie dat door de aanleg van de Havendijk de schepen niet meer bij "De Dijk" (de latere Stationsweg) konden komen, terwijl de Grote Kolksluis het scheepvaartverkeer juist dichter langs het centrum van Zwartsluis voerden, voordien vormde de Staphorstersluis de verbinding Meppelerdiep - Zwartewater.
De aanleg van de trambaan Zwolle-Zwartsluis-Blokzijl (1914) leverde voor Zwartsluis een werkplaats en tractie-inrichting op. Na opheffing van de lijn in 1934 werd door de Spoorwegmaatschappij zelf de autobusexploitatie in beheer genomen. De standplaats bleef ook nu Zwartsluis.

Historisch architectonische kwaliteit:
De bebouwing toont naast de traditionele bouwkunst een geleidelijke overgang naar een vormgeving met stijlkenmerken van neo-stijlen, jugendstil en eclectisisme.
Van laatstgenoemde stijl vormt de gereformeerde kerk aan de Singel een hoogtepunt.
De ruimtelijke kwaliteit van Zwartsluis ligt in die gebieden waar de confrontatie bebouwing - water het duidelijkst tot uitdrukking komt, met name de omgeving van de Arembergersluis, de Staphorstersluis en de Grote Kolksluis.

Stedebouwkundige ontwikkeling Zwartsluis

Boven: kaart ca. 1850
Onder: kaart ca. 1900

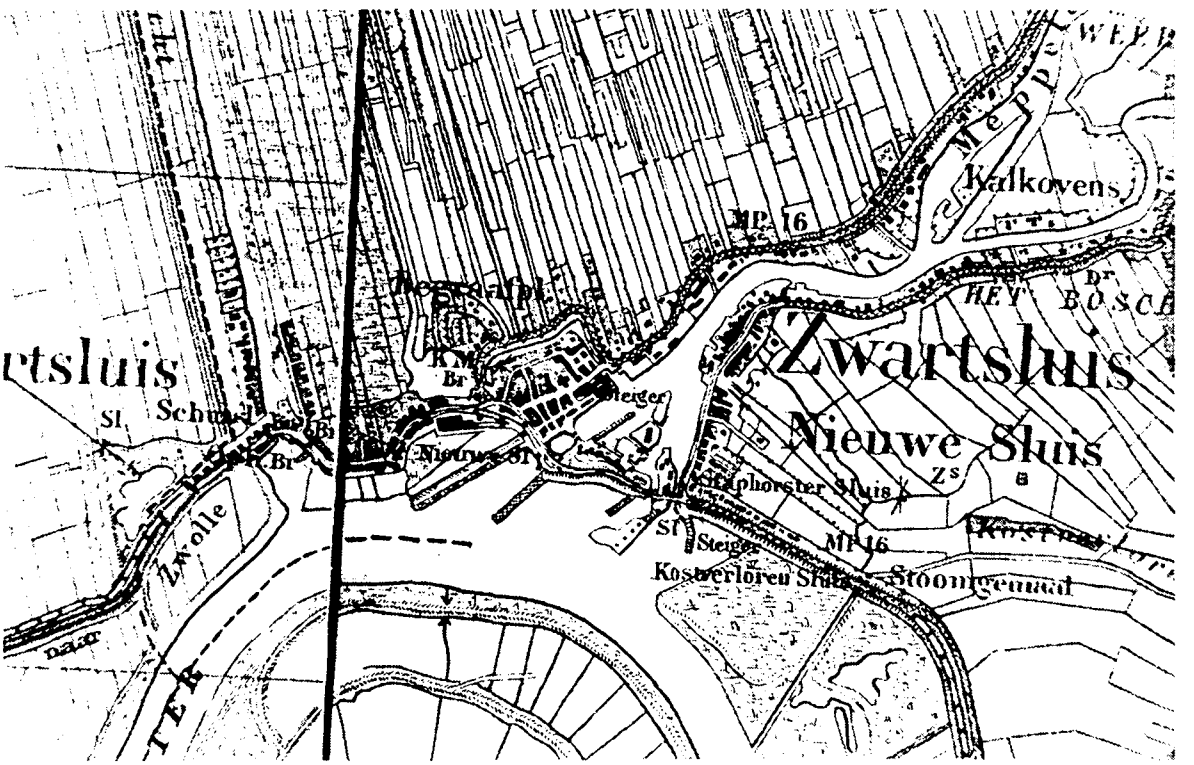

Kaart ca. 1940

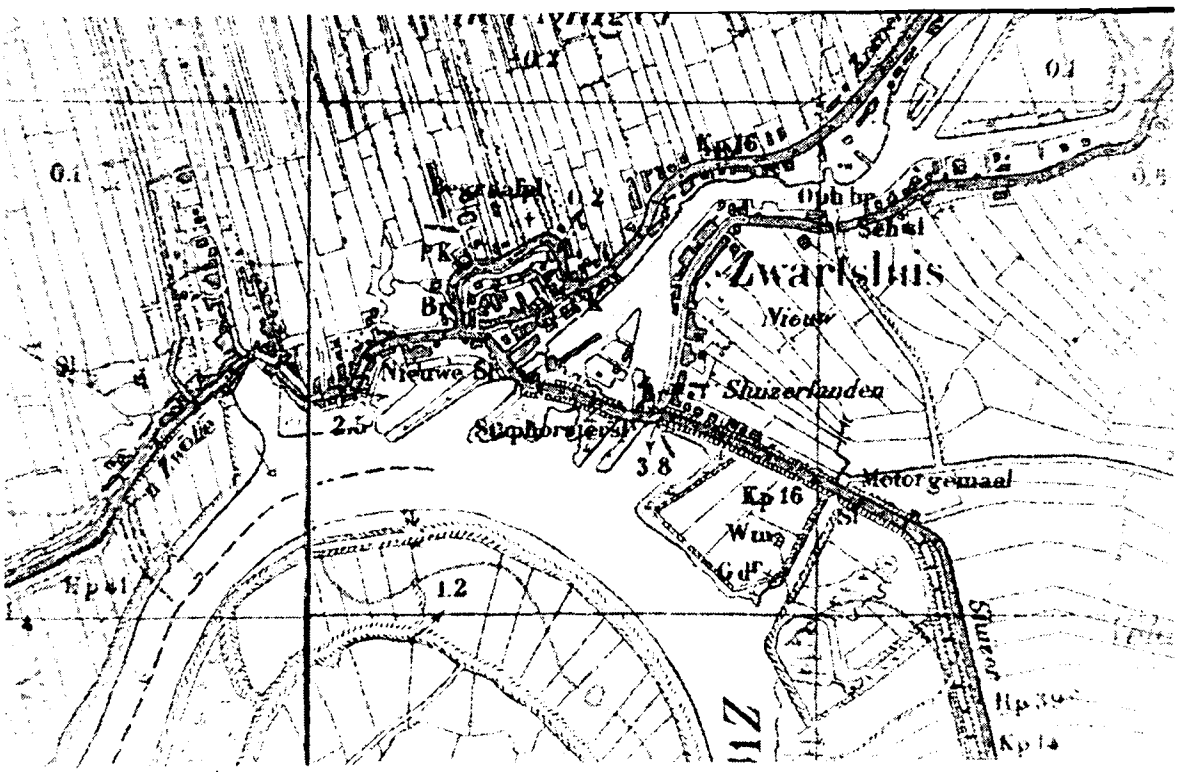

Schaal : ca. 1:15000
Bron : Topografische kaarten van Nederland
Kaart ca. 1850, verkend 1851
Kaart ca. 1900, verkend 1884, ged. herzien 1919
Kaart ca. 1940, verkend 1932

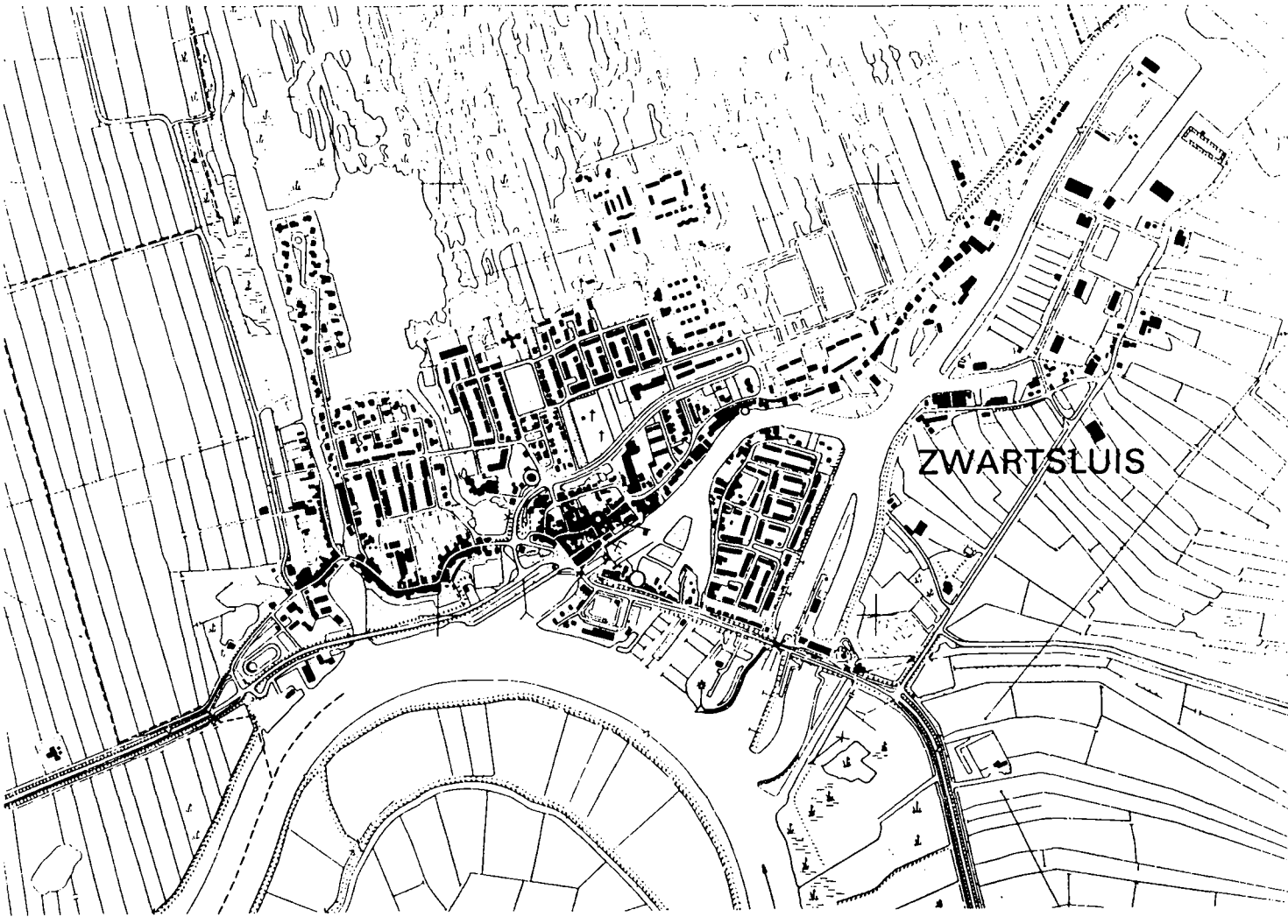

Kaart ca. 1988

Bronnen

Literatuur Zwartsluis en regio:
*A.B.C. van oud-Zwartsluis, z.j.
*De landbouw in de gemeente Zwartsluis, Hasselt, 1950.
*Gemaal aan het Meppelerdiep te Zwartsluis, Zwolle, 1971.
*Greveling, S., Zwartsluis in oude ansichten, Zaltbommel, 1975.
*Kroes, J. en Hol, T., Het Land van Vollenhove: een historisch-geografische studie van het Noordwest-Overijsselse kultuurlandschap, Zwolle, 1979.
*Onderzoek naar de welvaartsbronnen van de gemeente Zwartsluis, E.T.I.O., Zwolle, 1950.
*Overzicht van de natuur-, landschaps- en bosgebieden in de gemeente Zwartsluis, Zwolle, 1969.
*Schelhaas, H., Langs wieden en grachten van Noordwest Overijssel, Zwolle, 1984.
*Stroink, A.F., Verslag van het woningonderzoek in de gemeente Zwartsluis, Steenwijk, 1909.
*Timmerman, G.W., De gemeente Zwartsluis: een milieugeografische scriptie, Amsterdam, 1974.

Kaarten:
*Bodemkaart van Nederland. Stiboka, Wageningen, 1985.
*Kadastrale minuutkaart 1832, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.
*Topografische kaart van Nederland, ca. 1850, 1900, 1935, 1950, 1960, 1976 en 1985. Topografische Dienst Delft/Emmen.

Archieven:
*Databank Universiteit van Amsterdam, Vakgroep Sociale geografie, 1988.
*Gemeenteverslagen 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle
*Verslagen van Gedeputeerde Staten 1850-1940, Rijksarchief Overijssel, Zwolle.

Tabellen

Tabel 1
Loop van de bevolking in de gemeente Zwartsluis tussen 1850 en 1940.

Jaar	Aantal inwoners	Index(1850=100)
1850	3.771	100
1860	3.898	103
1870	4.344	115
1880	4.352	115
1890	3.971	105
1900	3.702	98
1910	3.691	98
1920	3.498	93
1930	3.571	95
1940	3.472	92

Bron: Databank Universiteit van Amsterdam, 1988.

Tabel 2
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Zwartsluis in 1847.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Zwartsluis	3.565	480
Stouwe en Baarloo	95	20
Ten Velde	90	11
Gemeente Zwartsluis	**3.750**	**510**

1) Cijfers bij benadering

Bron: Aa, van der, 1982.

Tabel 3
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Zwartsluis op 1 mei 1947.

Onderdeel	Aantal inwoners	Woningvoorraad
Zwartsluis	2.940	
verspreide huizen	161	
varende schepen	145	
woonschepen	41	
woonwagens	2	
Gemeente Zwartsluis	**3.289**	**735(70)[1)]**

1) (70) = aantal boerderijen en/of tuinderswoningen.

Bron: Uitkomsten van de volks- en beroepstelling van 31 mei 1947.

Tabel 4
Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeente Zwartsluis op 1 januari 1988.

Onderdeel	Aantal inwoners[1)]	Woningvoorraad[1)]
Kern Zwartsluis (de Schans)	322	105
Buitenkwartier (oud)	428	144
Buitenkwartier (nieuw)	454	194
Achter het Singel	1.593	536
Zomerdijk	214	139
Nieuwesluis	1.179	322
v.h. Baarlo en industrieterrein	87	34
v.h. De Velde/Zwartewaterskloster	186	44
Gemeente Zwartsluis	**4.463**	**1.518**

v.h. = verspreide huizen

1) De genoemde aantallen zijn gemeentelijke opgaven; ze kunnen daardoor afwijken van de C.B.S.-cijfers.

Bron: Statistieken R.O.I., Aantal inwoners en woningvoorraad per onderdeel van de gemeenten van Overijssel, 1988.

Kaart 1

DE LIGGING VAN DE GEMEENTE IN HET LAND VAN VOLLENHOVE

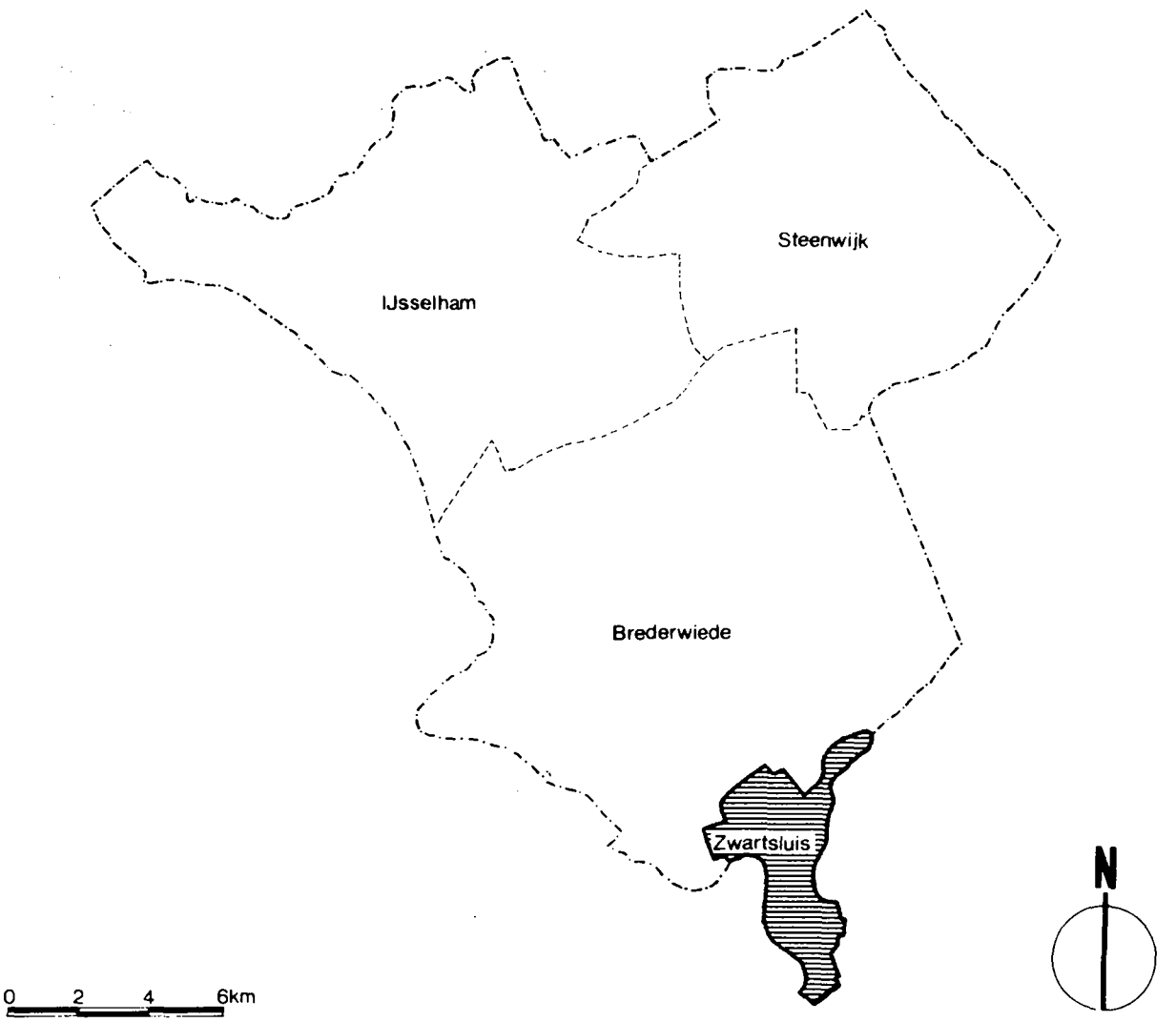

-·-·-·- Grenzen van Land van Vollenhove
------ Gemeentegrenzen

Bron: Atlas van Nederland, deel 1, 1984.

Kaart 2

BODEMGESTELDHEID EN GEOLOGIE

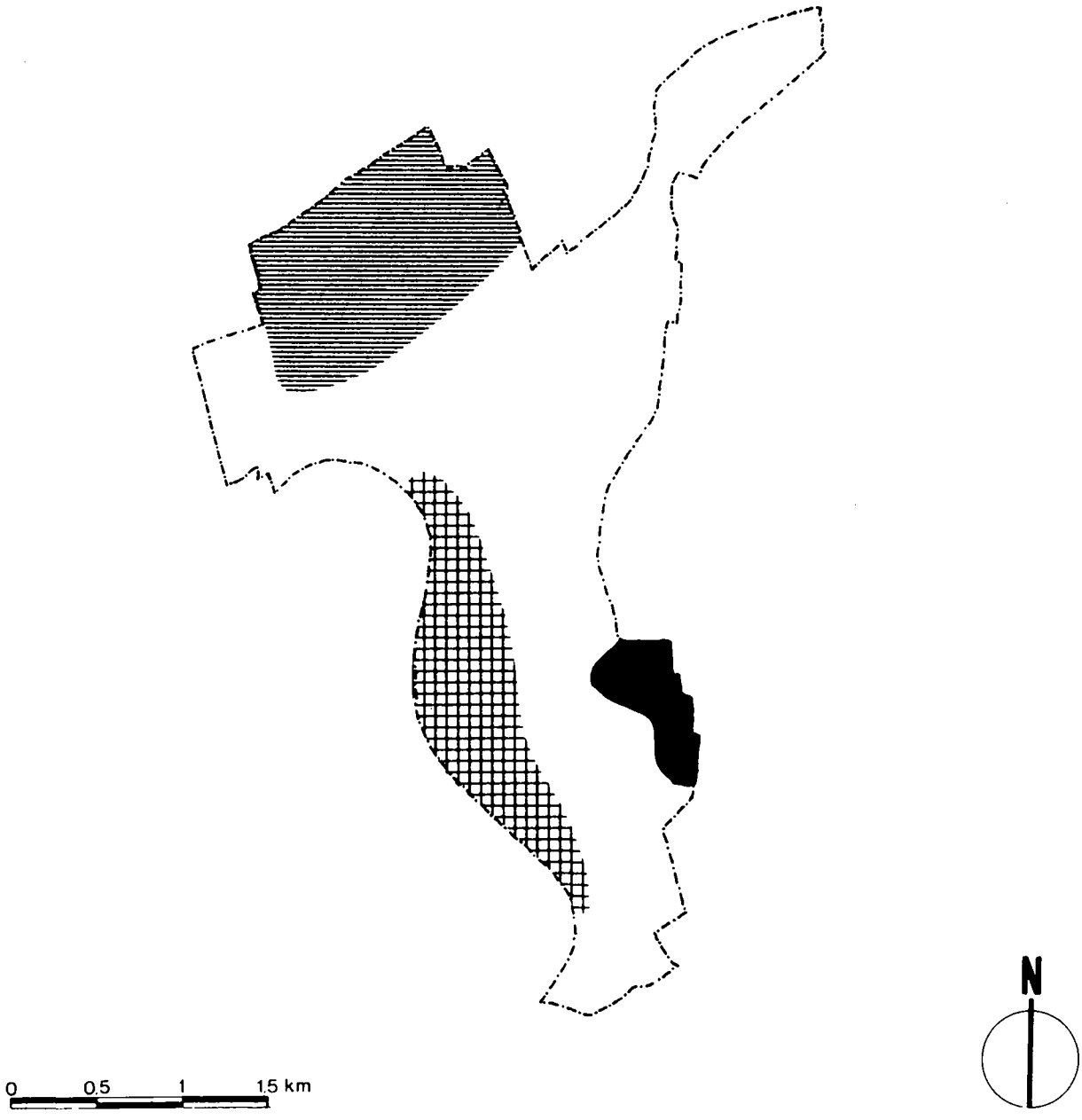

- Petgaten; kraggen, resten van zetwallen en open water
- Rivierklei op veen (veen beginnend tussen 40 en 120 cm); periodiek overstroomd
- Weideveengronden; veenontginningslandschap
- Kleine, geïsoleerde zandkop met cultuurdek van meer dan 30 cm dikte

Bron: Bodemkaart van Nederland, 1985.

Kaart 3

DE GEMEENTE ZWARTSLUIS OMSTREEKS 1865

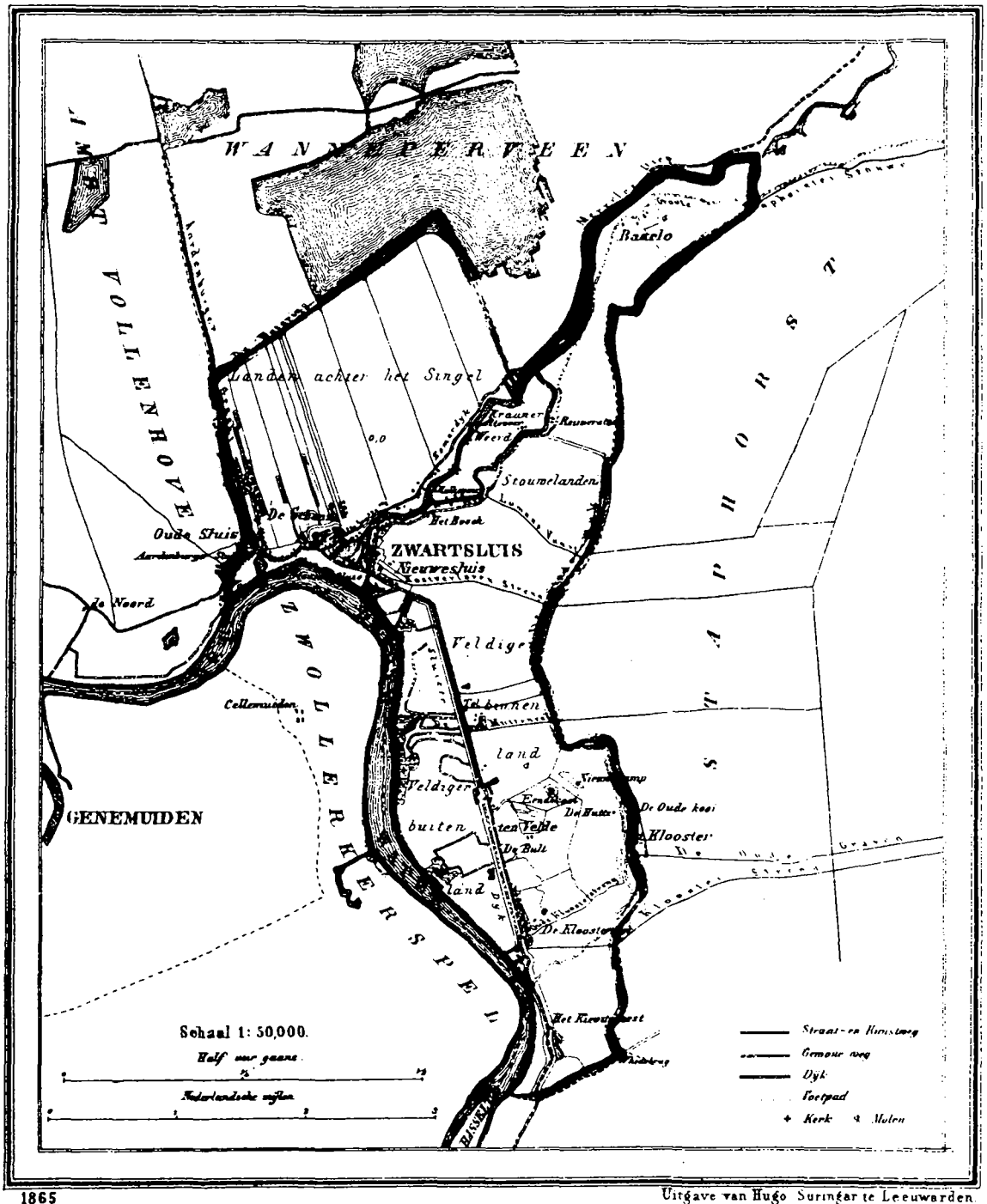

Bron: Kuyper, J., Gemeente-atlas van Nederland, 1971.

Kaart 4

DE GEMEENTE ZWARTSLUIS OMSTREEKS 1930

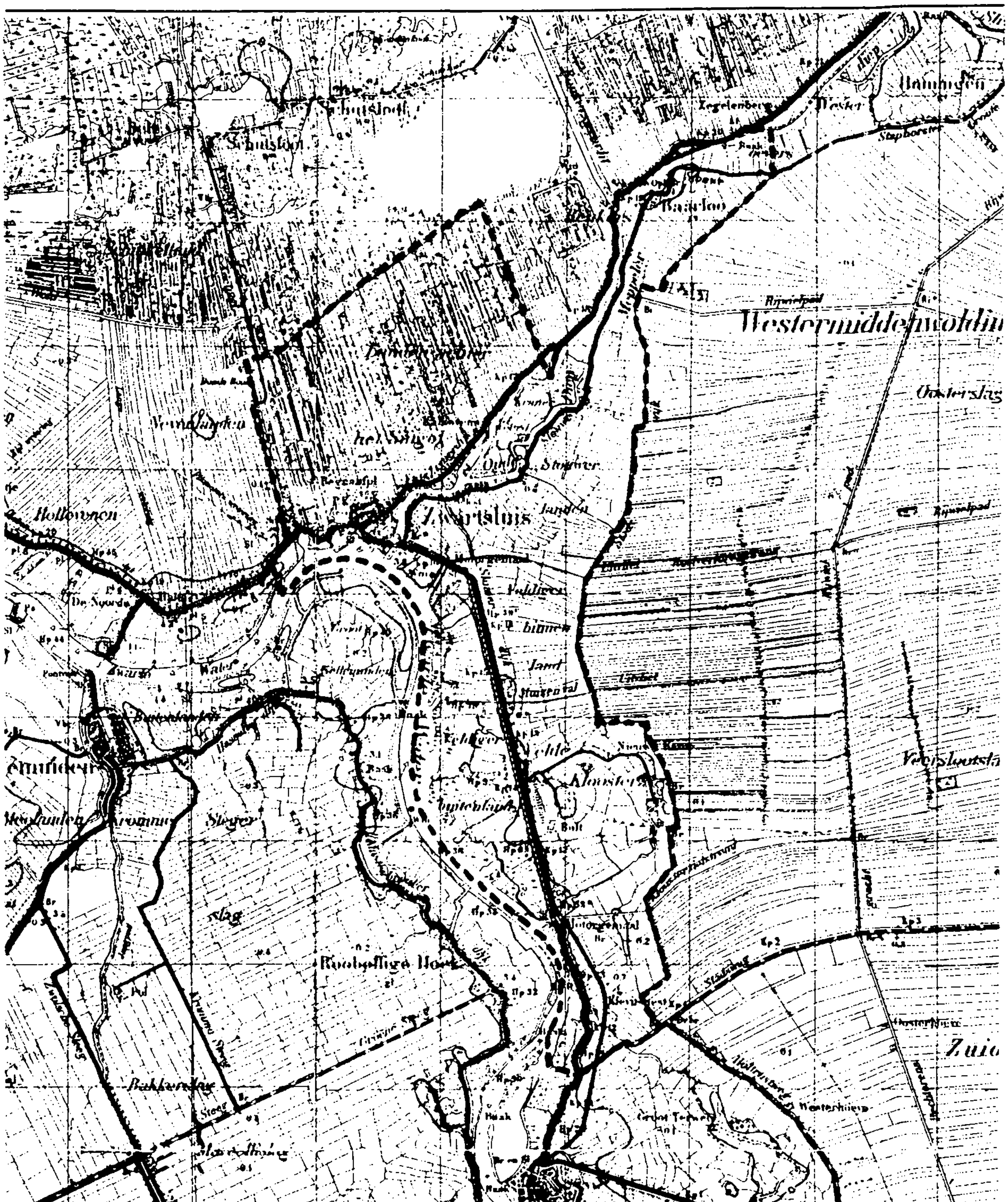

0 1 2km

N

Bron: Topografische kaart, 1935.

Kaart 5

DE GEMEENTE ZWARTSLUIS OMSTREEKS 1972

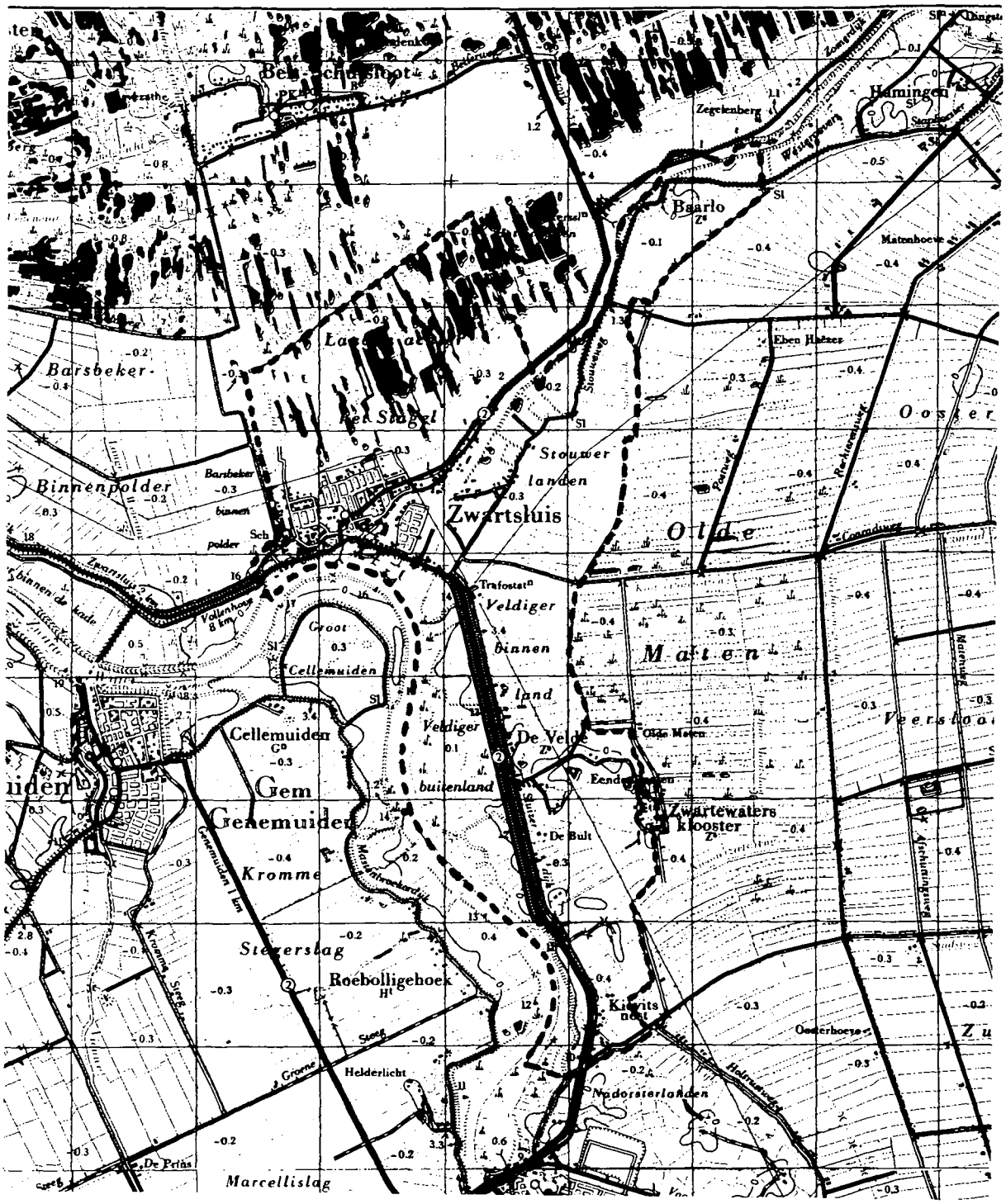

Bron: Grote Topografische Atlas van Nederland, 1987.